

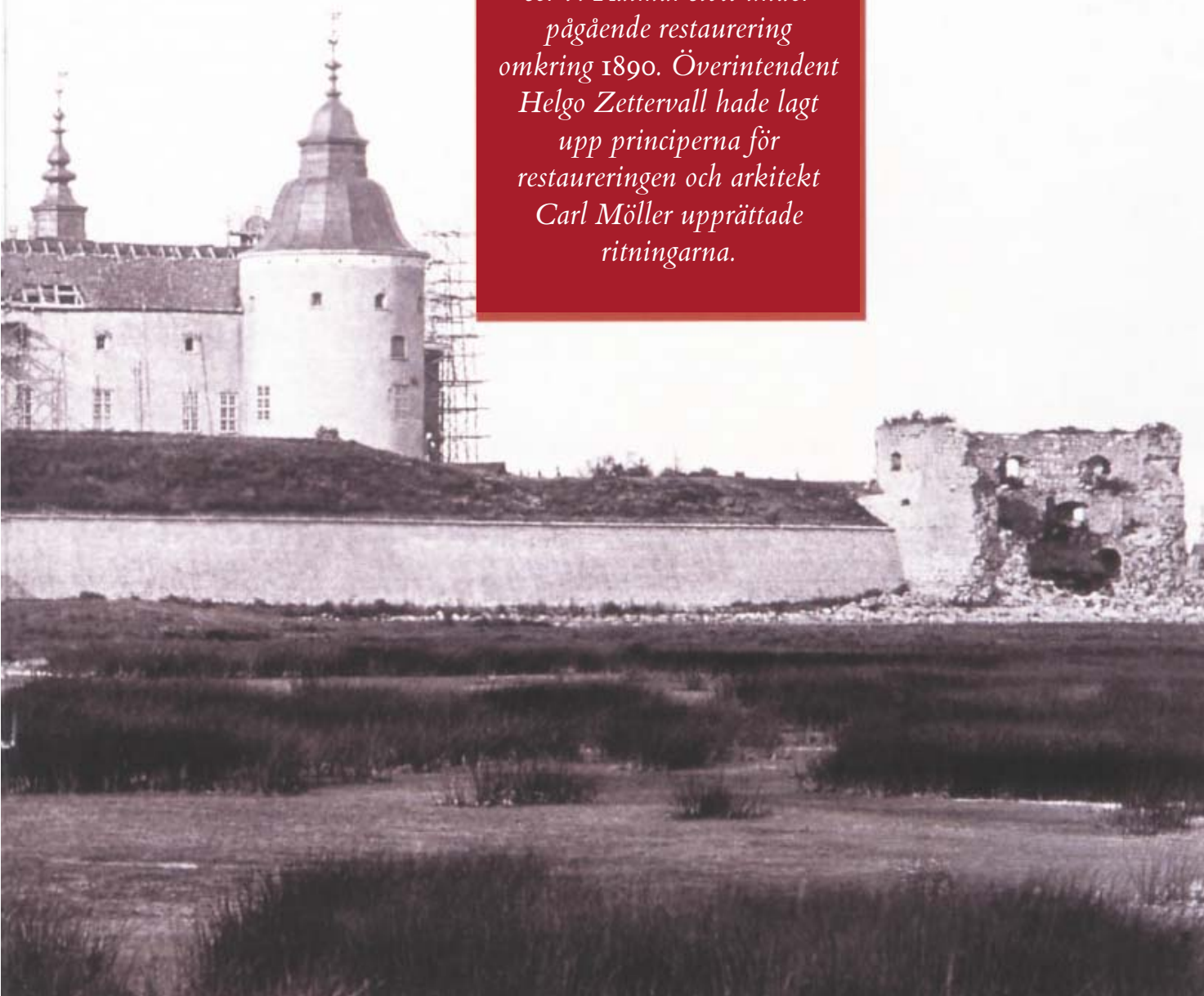
SLOTTSRESTAURERINGAR
I ETT HUNDRAÅRIGT PERSPEKTIV

Från Kalmar slott

till Vadstena slott

Förändringen av Vadstena slott bör ses i perspektiv av det senaste århundradets förhållningssätt till restaureringar. På bilden ser vi Kalmar slott under pågående restaurering omkring 1890. Överintendent Helgo Zettervall hade lagt upp principerna för restaureringen och arkitekt Carl Möller upprättade ritningarna.

Över. Före det sena 1800-talets stora restaurering var Kalmar slott förfallet. Det fanns till och med tankar på att flytta delar av den fasta inredningen till Gripsholm.

Under. Kalmar slott i dag.

De stora rekonstruktionsarbeten som precis genomförts vid Vadstena slott har i stort sett inte väckt någon offentlig debatt. Vallar och fyrkantstorn har byggts upp, vilket helt förändrar den slottsanläggning som vi lärt känna och som i stort sett varit oförändrad i nära hundrafemtio år. Och detta har man gjort med landets främsta renässansslott, med ett nationalmonument. Men ingen har reagerat. Hade ett liknande projekt genomförts i någon av våra tre storstäder kan vi vara säkra på att debattens vågor gått höga. Bristen på diskussion blir därmed en pinsam spegling av hur oerhört fokuserad den

offentliga debatten är till storstadsregionerna.

Hur ska vi då värdera förändringen av Vadstena slott? I vilket perspektiv ska åtgärderna bedömas? Låt oss betrakta ett antal tidigare genomförda slottsrestaureringar för att bättre se sammanhangen.

Kalmar slott – en restaurering i Viollet-le-Ducs anda

Samtidigt som vallarna revs kring det förfallna Vadstena slott vid mitten av 1800-talet fördes diskussioner om vad

som skulle ske med det likaså förfallna Kalmar slott. Tankar fanns på att flytta ut flera av de historiska rumsinredningarna till «något annat, såsom nationalmonument bättre bibehållet slott, företrädesvis Gripsholm, vareft en passande och ungefärligen samåldrig omgivning för de gamla konstverken ej heller skulle saknas».

Det blev Fredrik Wilhelm Scholander som satte punkt för tankarna på förflyttning och det blev också han som kom att inleda restaureringsarbetena. År 1856 lämnade han in sitt förslag till restaurering av Kungsgemaket, vilket stod färdigt 1861. Han upprättade också förslag till ett «restaurationsförsök» av exteriören, vilket dock aldrig kom till utförande. Scholanders arbete och synsätt präglades av det stora inflytande som den franske arkitekten Viollet-le-Duc utövade på sin samtid. Den svenske arkitekt som allra tydligast gjorde sig till förespråkare för den franske kollegans ideal var annars Scholanders elev Helgo Zettervall, och det blev också han som tjugo år senare kom att fortsätta restaureringen av Kalmar slott.

Incitamentet till slottets yttre restaurering kom från den begäran som landshövding Edelstam år 1881 ställde till Överintendentsämbetet om «ny takbetäckning å slottsbyggnaden». Överintendenten var Helgo Zettervall och han skrev 1882 ett «P. M. med anledning af mitt förslag till iståndsättande af vattentaken på Kalmar slott, jemte dermed sammanhängande påmurning å trenne af de fem tornen, listers inläggning, torntakens omkonstruerande m.m.». Det var Zettervall som angav ramarna och principerna för restaureringsarbetena, men det var arkitekten Carl Möller som ansvarade för upprättandet av ritningar och övriga handlingar. Arbetena sattes igång 1885 och sex år senare hade slottet fått den silhuett det än i dag har.

Men vallar, vallgrav och övrigt befästningsverk var ännu förfallna. Det dröjde fram till 1919, då professor Martin Olsson fick i uppdrag att ansvara för slottsanläggningens fortsatta restaurering, innan man satte igång med att bland annat restaurera vallar, vallgrav, bro och vindbrygga. Arbetena pågick fram till 1941. Så blev slottet åter kringflutet av vatten. Därmed var

slottsanläggningens yttre, både avseende slottsbyggnad och försvarsverk, till sina väsentligaste delar återställda.

Gripsholms slott – från romantisk historicism till byggnadsarkeologisk saklighet

När den unge Fredrik Lilljekvist på konstakademiens elevutställning år 1887 presenterade tre ritningar till restaurering av Gripsholms slott, mottogs detta mycket positivt. Stämningarna i tiden fångades skickligt upp av Lilljekvists förslag, vars främste pådrivare var Gustaf Upmark d.ä., intendent vid Nationalmuseum. Porträttsamlingen vid Gripsholms slott hade några år tidigare kommit att bli Nationalmuseets ansvar och Upmark ville iordningställa Gripsholm som ett museum för porträttkonst, i enlighet med sin tids museala ideal.

Museitanken förenades med önskan att återskapa slottets fortifikatoriska borgkaraktär, vilken till stor del gått förlorad, särskilt genom 1700-talets förändringar. Lilljekvist formulerade målsättningen med den yttre restaureringen sålunda: ”Det yttre bör, så vidt möjligt är, återställas sådant det tedde sig vid 1500-talets slut, då Vasa-Konungarnes byggnadsarbeten voro avslutade, gifvande äfven en generel bild af en konungaboning under det 16:de århundradet. Alla tillbyggnader och ändringar som skett efter år 1600, hafva hvarken arkitektoniskt eller historiskt intresse och skämma mer eller mindre slottets utseende, hvarför man lugnt kunde aflägsna dem ...».

Helt i linje med denna målsättning föreslog Lilljekvist att den i sent 1700-tal uppförda Kavaljersflygeln skulle rivas och ersättas med en rekonstruktion av en skansmur. Flygeln var vid denna tid endast ca hundra år gammal och betraktades under det sena 1800-talet som alltför enkel och grov. Någon rivning blev det nu inte, och det får vi vara tacksamma för, eftersom byggnaden rymmer några av de mest orörda och charmfulla 1700-talsinteriorer vi har i landet.

Men i övrigt kom stora delar av Lilljekvists restaureringsförslag att genomföras under åren 1892–1903. Högslottet

byggdes på med en våning in mot inre borggården, vilket var ett återställande av byggnadsvolumerna såsom de tedde sig före det tidiga 1700-talets förändringar. Fasaderna mot inre borggården fick en livfull utformning med dekormålade fasader, gavelmotiv, takkupor och karnap ovan huvudentréns fritrappa. En del av detta baserades på kunskap om delar som faktiskt funnits, annat var rent estetiska tillägg. Borggården kompletterades med en brunn. Fängelsetornet förhöjdes något och fick en ny huv. Vallgraven grävdes ut och en ny vindbrygga byggdes.

Lilljekvists inre borggård överlevde i sextiotvå år. 1965 restes ställningar och den dekormålade putsen knackades ner för att frilägga vasatidens tegelmurverk. Att man samtidigt avlägsnade en stor del av vasatidens puts talade man tyst om. Gavelmotiv, takkupor och brunnen på gården avlägsnades likaså. Initiativtagare till denna byggnadsarkeologiskt inriktade restaurering var Per Olof Westlund vid Riksantikvarieämbetet och slottsarkitekten Hakon Ahlberg. Den senare motiverade åtgärderna i ett «PM angående restaurering av inre borggården» där han skrev: «Åtgärden avser icke rekonstruktion eller återställande till något tidigare skede. Syftet är närmast att avlägsna störande och uppen-

Över. Inre borggården på Gripsholms slott omkring 1870. I början av 1700-talet revs en våning mot gården och i början av 1800-talet målades putsfasaderna med tegeldekor.

Mitten. Borggården efter Fredrik Lilljekvists stora restaurering vid sekelskiftet. Fasaderna har höjts en våning och försetts med ljus puts med dekormåleri runt fönster och takfot.

Under. Åren 1965–67 knackades all puts ner vid en byggnadsarkeologisk restaurering. Då försvann för alltid vasatidens puts.

bart estetiskt eller historiskt omotiverade tillsatser ...». Ahlberg behöll dock karnapet, eftersom det fungerade som regnskydd över fritrappan och dessutom var «... i och för sig [...] ur arkitektonisk synpunkt väl komponerat ...». Sålunda färdigställdes 1967 slottets

Örebro slott så som det tedde sig efter Carl Hårlemans ombyggnad vid 1700-talets mitt.

Åren 1897–1900 restaurerades slottet efter ritningar av arkitekten Tor Thorén. Två av rundtornen höjdes och alla fick nya huvar. Fasadputsen knackades ner, ny trappgavel byggdes med mera.

borggårdsfasad, nu i oputsat murverk som det troligen aldrig tidigare haft.

Örebro slott – iscensättandet av den romantiska försvarsborgen

Samtidigt som restaureringen av Gripsholms slott pågick, genomfördes åren 1897–1900 en liknande restaurering av Örebro slott. Denna hade före-

gåtts av flera framtagna men ej genomförda projekt, till exempel det i början på 1880-talet presenterade förslaget av arkitekten Axel Herman Hägg, bosatt i England. Han hade ett nära samarbete med den i Örebro verksamme arkitekten och läraren Adolf Kjellström. Hägg tänkte sig en slottsanläggning med höjda hörntorn och däremellan lägre krenelerade byggnadsdelar.

Den som slutligen fick uppdraget att restaurera Örebro slott var arkitekten Tor Thorén. Hans förslag var inte lika storvulet som Häggs, vilket innebär att det ur ekonomisk synpunkt var betydligt lättare att genomföra. Ändå var det en skicklig omgestaltning som Thorén iscensatte. Den yttre gestalt som slottet fick omkring 1760, i huvudsak efter ritningar av Carl Hårleman, ersattes nu med drömmen om vasaborgen. Två av rundtornen höjdes och alla fyra tornen fick nya kupoltak. Ytterfasadernas ljusa puts knackades bort för att framhäva den rustika naturstensfasaden. Huvudportalen fick ny omfattning och ovan densamma bröts takfotens horisontal av en nybyggd trappgavel.

I och med Thoréns restaurering har Örebro slott vid sekelskiftet i stort sett fått den yttre gestalt vi i dag fortfarande upplever. Undantaget är fasaderna mot borggården, som inte blev åtgärdade förrän 1957–58. Då knackas även putsen på dessa fasader bort, men kanske mer utifrån det byggnadsarkeologiska synsätt som också kom att tillämpas på Gripsholms inre borggård några år senare. Ideologierna varierar, men i Örebro låter sig sekelskiftets nationalromantiska iscensättningar väl förenas med den byggnadsarkeologiska dokumentationsivern ett drygt halvsekel senare.

Tyresö slott – markis Lagergrens drömslott förverkligas

Redan 1863, ungefär samtidigt som Scholander håller på att arbeta med förslag till Kalmar slott, lades historiserande restaureringsförslag fram för Tyresö slott. Det var dåvarande ägaren advokatfiskal Gustaf Hörstadius som gav arkitekten J. E. Söderlund uppdraget. Det mynnade ut i en ombyggnad där de bägge tornen försågs med volutförsedda skulpturala renässansgavlar

och huvudportal och fönster fick nya omfattningar efter förebild bland annat från Tidö slott.

Ett mer samlat grepp på hela slotts- anläggningens omgestaltning togs mot slutet av 1800-talet. År 1892 inköptes Tyresö slott av markis Claes Lagergren. Han var en färgstark kosmopolit, aktiv katolik, utnämnd till påvlig kammarherre och markis, som genom arv och giftermål byggt upp en stor förmögenhet. Med hjälp av arkitekten Isak Gustaf Clason omsatte han en stor del av denna förmögenhet i omfattande restaurerings- och ombyggnadsarbeten av Tyresö slottsanläggning. Dessa pågick ända fram till markisens död 1930.

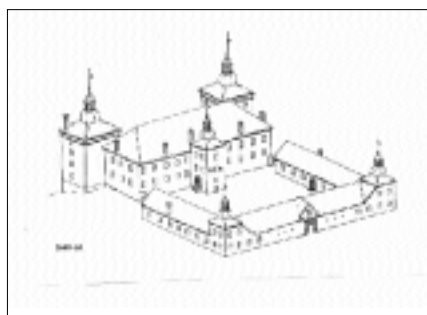
Lagergrens och Clasons ambitioner förenades i en nationalromantisk iver att omdana Tyresö slott till en magnifik och vacker mötesplats för sekelskiftets kulturliv. Här umgicks bland andra Verner von Heidenstam, Richard Bergh, Carl Snoilsky och prins Eugen. Successivt växte den nya slotts- anläggningen fram. Arkitekt Söderlunds torngavlar ersattes med nya i barockstil, en ny portal i sandsten höggs, flyglarna byggdes på med en våning och försågs med avslutande torn och en tillbyggnad mot östra flygeln rama- de in en liten romantisk gård. På västra sidan anlades en medelhavsinspire- rad terrassanläggning i flera nivåer. Ännu i slutet av 1920-talet byggdes nya torn som sammanband flyglarna med själva slottet.

När markisen gick bort 1930, visade det sig att han testamenterat Tyresö slott till Nordiska museet, som fortfarande äger slotts- anläggningen. En restaurering har nyligen genomförts åren 1993–97, med syfte att återskapa markis Claes Lagergrens hem och miljö. Åt-

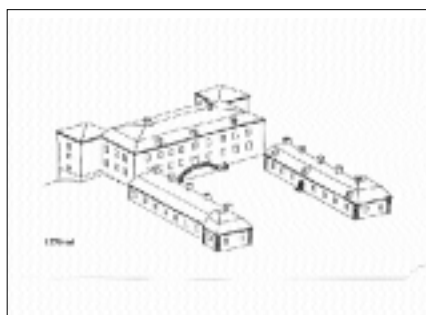

Över. Tyresö slott omkring 1830. Målningen hänger i slottet och visar det utseende anläggningen fick på 1770-talet, med bland annat brutna mansardtak.

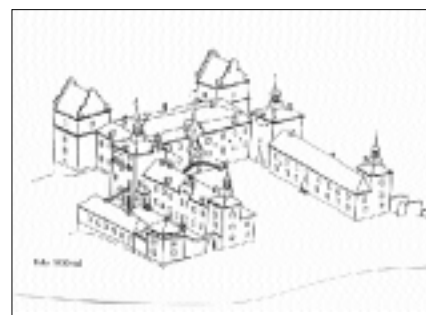
Under. Markis Claes Lagergren anlidade arkitekten Isak Gustaf Clason för att omgestalta slottet. Arbetena pågick från 1890-talet ända fram till markisens död 1930.

Tyresö slott på 1640-talet.

Slottet på 1770-talet.

Slottet på 1930-talet. Samtliga illustrationer från Projekt Byggnads- vård, KTH Arkitekturstektionen 1993.

gärderna har omfattat allt från fasad- och takarbeten till en konservering av samtliga inventarier och en återmöblering av sekelskifteshemmet.

Vadstena slott – en scenografisk rekonstruktion

I början av 1800-talet stod Vadstena slottsanläggning starkt förfallen. Vallarnas stödmurar var delvis raserade. Fyrkantstornen inne på borggården revs på 1820-talet och ungefär trettio år senare revs även jordvallarna. Men precis som man vid 1800-talets mitt in-

ledde restaureringsarbeten på Kalmar slott gjordes detsamma några år senare på Vadstena slott. Och även denna gång var Fredrik Wilhelm Scholander inblandad. Han satte igång att mäta upp slottet och gjorde noteringar om att det tegel som fanns här och var i slottsbyggnadens murverk skulle bytas mot kalksten. Så skedde också succesivt under 1800-talets andra hälft, då med största sannolikhet putsen också avlägsnades. Vid sekelskiftet blev slottets opputsade stenfasader en inspirationskälla för tidens nationalromantiska arkitekter. Kanske var det just Vadstenas slottsfasader som påverkade

arkitekt Thorén att knacka bort putsen på Örebro slott?

Men ett slott med vallgrav utan vallar upplevdes som både ofärdigt och ovärdigt.

Arkitekten Erik Lundberg gav i boken *Vadstena slott*, utgiven 1940, uttryck för detta: «Måhända kunna vi i framtiden få glädja oss åt en i sin helhet återställd vallgördel. Då vore Vadstenaslottets pånyttfödelse genomförd.» År 1939 hade riksdagen beslutat om att vallar skulle byggas vid slottet. Förslagsritningarna var framtagna av arkitekten Erik Fant och vallarna var tänkta att innehålla arkiv. Fant hade även med små låga fyrkantsbyggnader. Krigsutbrottet samma år gjorde dock att planerna lades på is.

Det kom att dröja ända in på 1970-talet innan planerna på vallar och arkiv åter aktiverades. Slottsarkitekten Nils Ahrbom tog då fram förslag på vallar utförda i betong och rymmande arkivlokaler. Några fyrkantstorn fanns ej med. Den östra vallen uppfördes också åren 1982-84 för landsarkivet, men därvid stannade det hela av. Utvändigt bekläddes betongkonstruktionen med tunna skalmurar i kalksten och kontreforlägen markerades med förtagningar i murverket. På vallens ovansida lades grästorv. In mot borggården fick fasa-

Över. Vadstena slott utan vallarna, som revs omkring 1850. Ungefär trettio år tidigare hade fyrkantstornen rivits.

Under. Vadstena slott i dag, med nyuppförda vallar och fyrkantstorn.

derna en medvetet modern gestaltning.

År 1994 fattade riksdagen beslut om att de resterande delarna av vallarna vid Vadstena slott skulle återuppföras. Detta var bara tio år efter att landsarkivet flyttat in och det kan därmed synas som en relativt okomplicerad uppgift att slutföra Ahrboms projekt. Men attityder ändras snabbt och det som antikvarier och arkitekt då var överens om, passar inte dagens synsätt. Nu handlar det om att så trovärdigt som möjligt iscensätta vallar och fyrkantstorn såsom man uppfattar att de verkligen sett ut, även om moderna konstruktioner och utrymmen döljs därbakom. Den av Ahrbom uppförda vallen får dock vara kvar. För att skydda slottsbyggnadens bägge praktportaler har en ny, tidigare ej existerande tillfart till borggården initierats av de antikvariska myndigheterna. Detta innebär en ny öppning genom vallen mot väster och en ny öppningsbar träbro över västra vallgraven.

Slottsarkitekt Per Rydberg har spelat en betydelsefull roll vid framtagandet av den mycket utförliga programhandling som legat till grund för projekteringsarbetet. Han har också med sitt samlade omdöme och sin analysförmåga förmått stå emot ett antal mer ytligt underbyggda teoribildningar under resans gång. Projekterande arkitekter för vallar och fyrkantstorn har varit van Mierop & Belaieff.

Så håller den omfattande och märkliga scenografiska rekonstruktionen av Vadstena slottsanläggning på att färdigställas. Med stort allvar har historiskt arkivmaterial och äldre avbildningar nyttjats för beslut om hur den yttre rekonstruktionen ska te sig. Man når också mycket långt i att återskapa en trovärdig historisk bild av slottsanläggningens yttre mot vallgraven och inre mot borggården. Och framför allt återställs det gamla rörelsemönstret inom slottsanläggningen. Gamla dörröppningar återfår sina roller och leder besökaren vidare, i stället för att vara avsnörda återvändsgränder.

Ändå haltar helhetsupplevelsen. Att bygga nya vallar och fyrkantstorn som ett försök till utvärdig rekonstruktion av en äldre situation är kanske möjligt om man är tillräckligt säker på det tidigare utförandet. Men nu har man

hamnat i den situationen att samtidigt som Fyrkanternas fasadkulör och takmaterial på ett enligt min uppfattning rimligt sätt försökt anpassas till huvudslottets yttre med de förändringar som skedde vid 1800-talets slut, så utgår vallarna med sin lutning och sina embrasyrer snarare från det sena 1600-talets tillstånd. Därtill kommer den nya verksamhetens praktiska behov. Jag tänker då främst på den nya genomfarten genom vallen med sitt ljusschakt och sitt runda fönsteröga mot väster, infällda armaturer och obearbetade vattenutkastare i de vallmurar som söker se gamla ut. Alla dessa delar är gestaltade som 'moderna ingrepp' i den 'historiska byggnadsmassan'. Och ändå är allt byggt precis samtidigt.

Enligt min uppfattning känns det som man krånglat till det för sig i onödan. Önskan att hålla isär den 'sanna' rekonstruktionen från de nya behoven blir en väl teoretisk tankekonstruktion. Den fysiska gestaltningen av denna självvalda konflikt övertygar inte utan blir just konfliktfylld. De moderna behoven i relation till den korrekta rekonstruktionen ursäktas med en övertydlig gestaltning av 'intrång', så att de inte ska kunna missuppfattas som rekonstruktionsförsök. Den ytliga devisen «Vår tid måste också få synas» kan anas i bakgrundsresonemangen. Nog kommer vår tid att synas alltid. Hela vallprojektet är en nybyggd scenografi från 1990-talet och kommer att uppfattas så av eftervärlden. Då känns Rydbergs nya klaffbro som en mer framkomlig väg. Även om den i min mening är lite väl traditionellt gestaltad, finns där ändå idén om en komplettering med ett modernt och tekniskt genomtänkt spännverk i stål på ovansidan. Den visar på möjligheten att det nya inspireras av kunskapen om det gamla.

Vid komplettering av kulturhistoriskt värdefulla byggnader måste historien alltid vara utgångspunkt men den kan nyttjas självständigt vid ny gestaltning. Rätt tillämpad kan en sådan attityd leda till lustfyllda nytillskott, som samtidigt relaterar sig till, och på sitt sätt kommenterar, det redan existerande. Men de nya tilläggen vid Vadstena slott präglas enligt min mening tyvärr mer av plikt än av lust.

Är de stora rekonstruktionerna på väg tillbaka?

Vid tiden kring det förra sekelskiftet pågick flera större historiserande rekonstruktioner. Det som rekonstruerades var många gånger en tänkt idealsituation för byggnadsobjektet, där nationella och romantiserande inslag vägde tungt. Hur byggnadsverket verkligen tett sig blev därmed inte ensamt avgörande. Detta förhållningssätt karakteriserar insatserna på slottsanläggningarna i Kalmar, Gripsholm, Örebro och Tyresö. På den senare höll man ännu vid slutet av 1920-talet på att uppföra nya tornkroppar.

Nu är vi framme vid nästa sekelskifte och den stora rekonstruktionen vid Vadstena slottsanläggning är precis avslutad. Sedan slutet av 1930-talet har vallprojektet existerat, och för vår tids aktörer har det gällt att avsluta ett sen tidigare redan påbörjat projekt. Frågan om att utföra någon form av rekonstruktion fanns redan på dagordningen. Ett imponerande forskningsarbete har genomförts som underlag för programskrivning. Det färdiga resultatet visar ändå på vilken krävande och grannliga uppgift det varit frågan om, och hur svårt det är att lyckas fullt ut.

Nu börjar det dyka upp fler rekonstruktionstankar i våra kulturhistoriska anläggningar runt om i landet. Vid Gunnebo slott har man till och med byggt upp en byggnad som aldrig existerat, men som en gång var tänkt att existera. Och vid Svartsjö slott lär det finnas vissa tankar på att återuppföra de flyglar som sedan länge varit borta. I detta finns en uppenbar fara.

Är en byggnad sedan länge borta, då är det ett mycket stort ansvar att väcka frågan om dess återuppförande. Det får inte bli så enkelt att en försvunnen historiskt värdefull byggnad alltid kan motivera en återuppbyggnad, en uppgift som kräver både stor kulturhistorisk erfarenhet och stor arkitektonisk mognad. Risken blir annars att verkliga eller påstådda behov av nybyggnad inom kulturhistoriska anläggningar görs rumsrena med hjälp av historiska rekonstruktioner. ■

Jan Lisinski

Verksam vid Arksam arkitektkontor,
professor i restaureringskonst
och slottsarkitekt vid Drottningholm.